

Voedsel voor hoofd en hart

Over de opkomst van schoolbibliotheken en De nieuwe bibliotheek voor de jeugd

Tegenwoordig is de schoolbibliotheek niet meer weg te denken uit ons onderwijsstelsel, het is een instituut geworden. Maar wanneer zijn die bibliotheken eigenlijk ontstaan? En met wat voor boeken werden die ingericht? De negentiende-eeuwse kinderboekenserie De nieuwe bibliotheek voor de jeugd speelde een belangrijke rol binnen de geschiedenis van de schoolbibliotheek. In 1887 verscheen onder redactie van de onderwijzer Jacob Stamperius het eerste deeltje. Dit was het begin van de zeer succesvolle ‘Stamperius-bibliotheek’.

Carolien van Welij

In 1806 werden schoolbibliotheken al bij de wet facultatief ingevoerd, maar het zou nog meer dan een halve eeuw duren voordat deze bibliotheken werkelijk tot ontwikkeling kwamen. Rond 1875 waren in nog maar enkele plaatsen schoolbibliotheken. De paar die er waren ‘werden echter door gemeentebesturen verwaarloosd’, aldus de vereniging van openbare schoolhoofden, het Nederlands-Onderwijzers Genootschap (N.O.G.). Omstreeks 1880 kwam daar verandering in. Steeds meer onderwijzers begonnen toen met het inrichten van schoolbibliotheken. Dat was geen gemakkelijke taak. Welke boeken konden zij met een gerust hart aan hun leerlingen uitlenen? De onderwijzer Jacob Stamperius (1858-1936) probeerde in een lezing voor het N.O.G. een antwoord op deze vraag te formuleren.

Stamperius

In 1880 werd Stamperius benoemd tot hoofd van een openbare school in Amsterdam. Vanaf dat moment kreeg hij de verantwoordelijkheid over de

inrichting en beheer van de schoolbibliotheek. Bij een eerste inspectie ontdekte Stamperius dat hij de meeste boeken absoluut ongeschikt achtte voor kinderen. Zowel de veelgelezen, bloederige indianenverhalen van Gustave Aimard als de avontuurlijke toekomstverhalen van Jules Verne konden zijn goedkeuring niet krijgen. Wat was dan volgens Stamperius wel een geschikt kinderboek? Of, in zijn eigen woorden: ‘Aan welke eischen dient een goede schoolbibliotheek te voldoen?’ Deze vraag was het uitgangspunt voor zijn lezing voor het N.O.G. Daarin zette hij uiteen dat een kinderboek in de eerste plaats boeiend en onderhoudend moest zijn, anders leggen kinderen het opzij. Maar dit is niet genoeg. Boeken die alleen maar boeien zijn in de woorden van Stamperius slechts ‘sensatieromans’. Dit soort boeken, waaronder ook de romans van Aimard en Verne, heeft als enige doel de jonge lezers te prikkelen en te vermaken. Kinderen worden door het lezen van dit soort boeken ‘boekverslinders’. Ze lezen dan met geen

ander doel dan ‘het bevredigen van een ongezonde nieuwsgierigheid’. Volgens Stamperius kan dit soort prikkellektuur heel wat schade opleveren voor de geestelijke gezondheid: het ‘overspant de zenuwen en tast het zenuwleven aan’.

Boeken mogen dus niet alleen maar boeien; ze moeten meer te bieden hebben. Stamperius’ belangrijkste eis was daarom dat kinderboeken een bijdrage moesten leveren aan de ‘vorming van het gemoed en ontwikkeling van het verstand’. Kinderen moesten iets van boeken opsteken. Door te lezen konden ze spelenderwijs geografische en historische kennis opdoen. Maar het was even belangrijk dat de boeken een steentje bijdroegen aan de zedelijke vorming van de kinderen. Boeken waarin de liefde een rol speelde, of waarin kinderen brutaal zijn tegen hun ouders of onderwijzers, waren dan ook niet geschikt.

De lezing van Stamperius werd gepubliceerd in *Het nieuwe schoolblad*. Onderwijzers konden op die manier kennis nemen van de eisen waaraan schoolbibliotheekboeken volgens Stamperius aan moesten voldoen. Maar welke titels voldeden aan deze eisen? Aan het einde van de negentiende eeuw bestond het grote aanbod van kinderboeken niet meer alleen uit ‘Brave-Hendrikboekjes’. Hoe moesten onderwijzers een verantwoorde keuze maken? Zij werden bij het inrichten

van een schoolbibliotheek op twee manieren bijgestaan.

Aanbevelingslijst

In de eerste plaats werd naar aanleiding van de lezing van Stamperius door het N.O.G een commissie ingesteld die een lijst moest opstellen van aanbevolen kinderboeken. Stamperius werd de voorzitter van deze commissie. In 1887 boden zij een rapport aan met bijna driehonderd titels van boeken die geschikt waren voor de schoolbibliotheek.

Het concept van zo'n 'aanbevelingslijst' was niet nieuw. Al in de eerste helft van de negentiende eeuw verschenen er lijsten met een opsomming van geschikte leerboeken voor scholen. Het vernieuwende van de lijst van het N.O.G. was dat deze gids zich niet richtte op een selectie van schoolboeken, maar van ontspannende leesboeken. Dit was de eerste gids die onderwijzers een helpende hand bood bij het opzetten van een bibliotheek op school. De eisen die de commissie hanteerde bij de beoordeling van de boeken kwamen overeen met die van Stamperius: de boeken mochten niets bevatten 'dat uit een oogpunt van zedelijkheid moet worden afgekeurd', en de verhalen moesten onderhoudend geschreven zijn. Sensatieromans en bloedige verhalen over Amerika en de indianen werden dan ook niet opgenomen.

Serie

Onderwijzers werden nog op een andere manier geholpen bij het selecteren van kinderboeken, namelijk door de uitgave van een nieuwe serie kinderboeken: De nieuwe bibliotheek voor de jeugd. Deze serie bestond uit boeken die speciaal geschikt waren voor de schoolbibliotheek.

Ook bij dit initiatief speelde de lezing van Stamperius een belangrijke rol. Uitgever W. van Nooten uit Schoonho-

ven kwam van Stamperius' voordracht op de hoogte via *Het nieuwe schoolblad*. Het artikel deed hem beseffen dat de schoolbibliotheeken een nieuwe markt vormden. Daarmee was het idee geboren om een jeugdserie voor schoolbibliotheeken op de markt te brengen. Omdat het fonds van Van Nooten voor een aanzienlijk deel uit schoolboeken bestond, had de uitgever al een uitgebreid netwerk binnen deze specifieke doelgroep. Het zou voor hem vrij gemakkelijk zijn om zijn nieuwe product onder de aandacht te brengen. Van Nooten verzocht Stamperius de redactie te verzorgen voor de nieuwe serie. De serie moest bestaan uit 'goede, boeiende lectuur' die geschikt was 'voor jongens en meisjes van elf tot veertien à vijftien jaar'. Jaarlijks zouden er vier deeltjes worden uitgegeven. In een prospectus, waarmee Van Nooten reclame maakte, gaf Stamperius aan wat voor een boeken hij wilde opnemen. Naast geschiedverhalen, reisverhalen en levensbeschrijvingen, had Stamperius levendige verhalen op het oog met 'tonelen uit het kinderleven en voor een kind begrijpelijke toestanden uit de grote mensenmaatschappij'.

Om de serie een duidelijk gezicht te geven, formuleerde Stamperius vier eisen die hij aan de boeken zou stellen:

- 1 Een kinderverhaal moet boeiend zijn.
- 2 Het kinderboek moet voedsel bieden voor hoofd én hart.
- 3 Het kind moet nooit in verzoeking gebracht worden, het kwaad toe te juichen, omdat het in behaaglijke vorm is voorgesteld.
- 4 Eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen worden in acht genomen.

De eerste drie eisen komen ook al voor in Stamperius' lezing over schoolbibliotheeken. Zijn eis dat boeken moeten

bijdragen aan de vorming van gemoed en verstand heeft hij nu puntiger geformuleerd als 'voedsel voor hoofd en hart'. De vierde eis is wel nieuw. Deze eis heeft de uitgever toegevoegd. Van Nooten schreef dat de boekjes in dit opzicht voldoen aan de eisen van de openbare school. De formule 'eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen' komt inderdaad letterlijk voor in de nieuwe grondwet van 1884 bij de behandeling van het openbaar onderwijs.

Stamperius als schrijver

Op 23 september 1887 kondigde Van Nooten het eerste deeltje aan: *De stroopers* van Ant. L. de Rop. De andere drie delen werden verzorgd door de tegenwoordig onbekende auteurs O. Baas, J.C. Bouwmeester en Titia van der Tuuk.

De tweede serie opende met een werk van de redacteur zelf: *Het veerhuis aan de Ooster-Schelde*. Na zijn debuut in de serie volgden er nog vele delen van Stamperius; bijna jaarlijks schreef hij een boekje voor De nieuwe bibliotheek voor de jeugd. Zijn boeken varieerden van reisverhalen en geschiedkundige levensbeschrijvingen tot boeken over de geschiedenis van Zeeland en verhalen over zijn jeugd in het Zeeuwse Wilhelminadorp. Deze autobiografisch getinte boeken handelen over ‘Jacob van den Bakker’ (= Stamperius) en zijn twee vrienden ‘Jacob van den dominee’ en ‘Jacob van den schipper’. De jongens, de drie ‘Japen’, haalden weliswaar veel kattenkwaad uit, maar de boeken voldeden nog steeds aan de eisen die Stamperius voor de serie had gesteld. De auteur schreef aan het einde van een van de deeltjes dat ‘De drie kwajongens somtijds *domme*, meermaalen *dwaze*, maar nooit *slechte* streken bedreven’.

Stamperius hielp onderwijzers dus op verschillende manieren bij het opstellen van een goede schoolbibliotheek: hij selecteerde titels voor de aanbevelingslijst, redigeerde boeken voor de serie en schreef daarnaast zelf boeken die geschikt waren voor de schoolbibliotheek.

Stamperius-bibliotheek

De nieuwe bibliotheek voor de jeugd werd een groot succes. Jarenlang verschenen er vier nieuwe delen bij Van Nooten. Voor scholen werd de mogelijkheid gecreëerd om in te tekenen voor een abonnement; zij kregen dan ieder kwartaal een nieuw deeltje toegestuurd. In 1894 ging de serie over naar een nieuwe uitgever: Veerman. Veerman breidde het abonnementssysteem verder uit. Naast een abonnement op een jaarserie konden scholen nu ook kiezen voor een doorlopende intekening van maandelijks deeltjes.

Zij ontvingen dan iedere maand een nieuw of een eerder uitgegeven deeltje. Dit was een groot voordeel voor zowel de scholen als de uitgever: de uitgever was ervan verzekerd dat ook de oudere deeltjes werden afgenomen, en de schoolbibliotheken waren verzekerd van een regelmatige aanwas van nieuwe boeken.

De uitgever had veel contact met scholen. In een prospectus staat dat de redacteur vaak om advies wordt gevraagd bij het vormen van nieuwe schoolbibliotheken en dat enkele malen zijn ‘bemoeiingen het stichten van zo’n nuttige instelling ten gevolge hebben gehad’. Volgens de uitgever zijn de seriedeeltjes in bijna alle schoolbibliotheken aanwezig.

De boeken uit De nieuwe bibliotheek werden echter niet alleen aan scholen verkocht. Ook gewone particuliere klanten werden als een doelgroep gezien. Veerman bracht daarom twee verschillende uitvoeringen van de seriedelen uit: naast een goedkope, gekartonneerde uitgave voor schoolbibliotheken was er ook een duurdere uitvoering in een linnen bandje. Die uitgave was geschikt als cadeau.

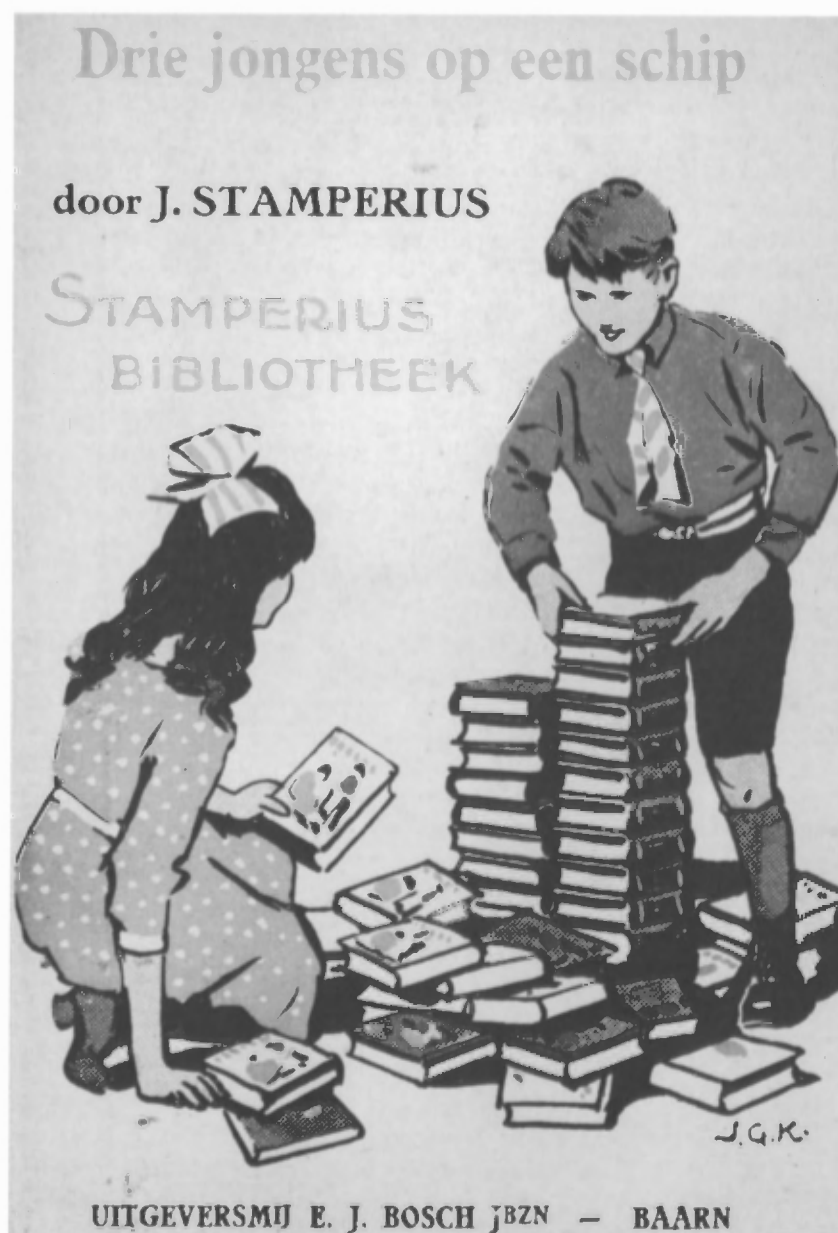
Nu de serie zich richtte op een bredere doelgroep, kreeg de reeks meer concurrentie. Als serie voor schoolbibliotheken was De nieuwe bibliotheek in 1887 een uniek verschijnsel. Er bestond één andere serie die speciaal voor scholen bedoeld was: De bibliotheek voor de jeugd van uitgeverij Versluys. Toch was dit geen concurrerende uitgave. De twee series vulden elkaar juist aan: De nieuwe bibliotheek was voor kinderen op de lagere school; de serie van Versluys bevatte daarentegen vrij moeilijke literatuur die op middelbare scholen kon worden gelezen.

Schoolbibliotheekseries waren dus zeldzaam, maar rond de eeuwwisseling kwamen er wel steeds meer gewone jeugdseries op de markt, die ook wat

betreft naam niet veel van De nieuwe bibliotheek voor de jeugd verschilden. Vanaf 1898 verscheen bijvoorbeeld De bibliotheek voor jongens en meisjes en in 1900 startte J.M. Bredée uit Rotterdam De nieuwe geïllustreerde bibliotheek voor de jeugd. Veerman moest dus stappen ondernemen om de herkenbaarheid van zijn serie te vergroten. Zijn bibliotheek viel vooral op door de redacteur. Stamperius had inmiddels een grote bekendheid verworven met artikelen die hij in allerlei tijdschriften publiceerde en de boeken die hij schreef. Daarom noemde Veerman zijn serie steeds vaker ‘Stamperius-bibliotheek’. In 1918 kreeg de serie officieel deze naam.

Kluitman

In de jaren na 1918 is de serie nog drie keer van uitgever gewisseld. Uiteindelijk kwam de reeks in 1926 bij uitgeverij Kluitman terecht. Vanaf dat moment was Stamperius geen redacteur meer. Kluitman had al veel ervaring met de uitgave van series voor kinderen. De Stamperius-bibliotheek bestond ondertussen uit ongeveer 150 delen van meer dan 60 auteurs. Kluitman besloot niet al deze boeken opnieuw uit te geven; er werd een selectie gemaakt. Daarbij viel de keuze op auteurs met een grote naamsbekendheid, zoals Nienke van Hichtum, A.C.C. de Vletter en natuurlijk Jacob Stamperius. Tevens lag bij de selectie de nadruk op boeken die vooral ter ontspanning bedoeld waren en weinig leerzaams bevatten. Scholen waren voor Kluitman niet meer de doelgroep. De Stamperius-bibliotheek was nu geen speciale schoolbibliotheekserie meer, maar een van de vele jeugdseries binnen het fonds van Kluitman. In 1940 verscheen de laatste herdruk van een deeltje uit de Stamperius-bibliotheek. Dit betekende het einde van de serie.

Lectuurgidsen

De Stamperius-bibliotheek heeft uitzonderlijk lang bestaan, maar hoe werden de seriedelen gewaardeerd? De aanbevelingslijsten geven een indicatie. Het rapport met aanbevolen kinderboeken dat Stamperius in 1887 voor het N.O.G. opstelde was een primeur.

Niet eerder was er zo'n aanbevelingslijst van schoolbibliotheekboeken verschenen. Zeven jaar later publiceerde de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen eveneens zo'n boekenlijst. Daarna verschenen er in de loop der jaren steeds meer lectuurgidsen. Halverwege de eerste helft van de twintigste eeuw

had bijna iedere levensbeschouwelijke richting een eigen bibliotheek- of lectuurgids.

Het is opvallend dat bijna alle gidsen de boeken uit de Stamperius-bibliotheek opnamen. De enige uitzonderingen waren lijsten van religieuze organisaties die zich beperkten tot expliciet godsdienstige boeken. Het is niet verwonderlijk dat vooral gidsen die zich speciaal richtten op schoolbibliotheken, zeer enthousiast waren. De seriedelen werden niet alleen door openbare scholen gewaardeerd; zowel socialistische, katholieke, als protestantse commissies namen titels op. Hiermee hangt voor een belangrijk deel het succes van de serie samen. De brede waardering was mogelijk gemaakt door de eis dat 'ieders godsdienstige begrippen' worden eerbiedigd. De boeken uit de serie voldeden hiermee niet alleen aan de eisen van de openbare school, maar waren ook geschikt voor gebruik op bijzondere scholen. Omdat Stamperius ook hoge eisen stelde wat betreft de zedelijke vorming van de boekjes, bestond de serie uit neutrale lectuur die overal zijn plek kon vinden. De onschuldige boekjes met titels als *Gezellige uurtjes*, *De zoon van den dorpsmid* en *Op de Veluwe* waren voor niemand aanstootgevend. Een recensie uit 1900 geeft op treffende wijze de kracht van de serie aan: 'De nieuwe bibliotheek voor de jeugd blijkt meer en meer een collectie te worden, waaruit men zonder gevaar van mis te grijpen een keuze kan doen voor een eenvoudig, begrijpelijk en opvoedend boek.'

Eenvoudige, begrijpelijke, opvoedende en ongevaarlijke boeken: daar hadden onderwijzers van alle schooltypen behoefte aan.

Slot

Pas in de Lager Onderwijswet van 1920 werden schoolbibliotheken ver-

plicht gesteld. Na die tijd verschenen van verschillende organisaties zeer regelmatig nieuwe aanbevelingslijsten. Het is opvallend dat ook nog in de jaren dertig de boeken uit de Stamperius-bibliotheek werden aanbevolen voor de schoolbibliotheek. In die tijd verschenen er immers geen nieuwe delen meer binnen de serie, alleen nog maar herdrukken. *De christelijke bibliotheek-gids* van J. Lens uit 1930 bestaat bijvoorbeeld voor maar liefst tien procent uit boeken van de Stamperius-bibliotheek. De invloed van de serie bleef dus niet beperkt tot de periode waarin onderwijzers net begonnen me het inrichten van schoolbibliotheken. Tot halverwege de twintigste eeuw bleef er grote vraag bestaan naar het gezonde voedsel voor hoofd en hart uit de Stamperius-biblio-

theek. Omdat het succes van de serie voor een belangrijk deel te danken was aan Jacob Stamperius, eindig ik dit artikel met de lovende woorden van een recensent uit 1909: ‘Hulde aan den talentvollen Redacteur. Hij heeft iets grootsch tot stand gebracht, waardoor zijn naam ook voor het nageslacht bewaard zal blijven.’

Carolien van Welij studeerde Nederlands en wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam. Haar scriptie Nederlands over Jacob Stamperius en De nieuwe bibliotheek voor jeugd, werd in 2003 genomineerd voor de Nationale Scriptieprijs van Het Parool, en bekroond met de L.M. Boerlage-prijs van het Letterkundig Museum. Momenteel is zij werkzaam als redacteur bij uitgeverij Podium. ■

Gebruikte en aanbevolen literatuur

J. Dane, ‘Nuttige kennis en goede gezindheden aan te kweeken. Schoolbibliotheken in de negentiende eeuw’. In: *De Negentiende Eeuw* 24 (2000), 3/ 4, p. 229-216.

J. van der Veer, ‘De Nieuwe Bibliotheek voor de Jeugd, ofwel Stamperius-Bibliotheek’. In: *Boekenpost* 7 (1999), 41, p. 4-7.

A. de Vries, *Wat heten goede kinderboeken? Opvattingen over kinderliteratuur sinds 1880*. Amsterdam: Querido, 1989.

C. van Welij, *Voedsel voor hoofd en hart. Jacob Stamperius en zijn Nieuwe Bibliotheek voor de Jeugd*. Universiteit van Amsterdam, 2002. Aanwezig in het Letterkundig Museum in Den Haag.